

Людмила ШЕВЧЕНКО-САВЧИНСЬКА

ОБРАЗИ КАНОНІЗОВАНИХ ОСІБ І ПОНЯТТЯ ДИВА В УКРАЇНСЬКІЙ КОНФЕСІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЛАТИНСЬКОЮ МОВОЮ¹

За спостереженням Н. Безбородько, «в XVII ст. шляхом метафізичних роздумів було встановлено, що подобатися і зачіпати серце може сама лише правда»². Ця теза, чітко артикульована філософами XVII ст. (наприклад, Інокентієм Гізелем у його *Повному курсі філософії*) помітно позначилася на розвиткові давньої літератури і знайшла безпосередній вияв у латиномовній творчості. Ось чому, здійснюючи характеристику образів, які постають зі сторінок прозової неолатиністики України, потрібно зважати на ту важливу обставину, що нашим робочим матеріалом є література, переважна більшість персонажів якої – реальні історичні особи. Вони не вигадані автором, який, проте, нерідко свідомо «домальовував» або ретушував деякі риси і вчинки зображуваних. Навіть збірні образи (клір, шляхта, козацтво тощо) є передусім сумою характеристик образів окремих реальних осіб. Чи не основним шляхом відходу тогочасного письменства від конкретики були широкі

---

¹ Фрагмент монографії Людмили Шевченко-Савчинської *Латиномовна українська література. Загальний огляд* (Київ: Медієвіст, 2013). Детальніше за посиланням: http://www.medievist.org.ua/2013/10/blog-post_19.html [1. 02. 2014]

² Н.И. Безбородько, *Язык латинских трактатов украинских философов XVII ст.*: Автореф. дис... доктора филол. наук, Днепропетровск 1972, с. 18.

узагальнення, що трапляються в ораторській, інтелектуальній прозі тощо.

Образи конфесійної літератури (канонізовані особи, дива, духівництво) у взятому до розгляду відтинку часу є найбільш схематизованими, оскільки навіть світські автори використовували за джерело відомостей агіографічну літературу, що творилася за усталеним шаблоном. Валерій Лепакін називає соборно-індивідуальним характер мистецтва, націленого на те, щоб спершу пізнавалася святість зображеної особи, а потім уже її індивідуальні риси: «Все тимчасове, історичне (...) у міру можливостей іконописного (а в житті словесного) мистецтва приглушене або цілком усунуте, щоб якнайповніше виявити у людині її соборну духовну сутність»³.

Ведучи мову про святого, важливо було назвати місцевість і родину, в якій він з'явився на світ – зазвичай це була побожна, добродісна і незаможна пара, чие дитя змалку не прагло розкошів і виявляло численні позитивні якості: покору, працьовитість, щиросердність та ін., а головне – неабияку зацікавленість духовним життям. Саме так починає розповідь про життя і діяння Йосафата Кунцевича митрополит Йосиф Рутський. Важлива змістово-композиційна деталь образу – момент осяяння, в який людина робить остаточний вибір на користь служіння Богові, лише зрідка його опис пропускається – як, наприклад, у згаданому життєписі Йосафата Кунцевича: «Не тільки вдома, а й у купецькій лавці захоплювався читанням духовних книжок, так що навіть більше читав, а не запрошував перехожих до лавки, як звичайно роблять купці. Після цього 1604 року у віці двадцяти з чимось років почав чернече життя за чином святого отця Василя

---

³ В. Лепакін, *Ікона та іконічність*, Переклав з рос. Т. Тимко, Львів 2001, 288 с. (за Д. Сироїд *Агіографічний канон: проблеми рецепції*, СіЧ, № 9. 2013, с. 59–64), с. 198–199.

у греко-католицькому обряді у Вільні (...)»⁴; чи в розповіді Бартоломея Зиморовича про Івана Дуклянина: «Він скромного походження, видатної добродетності, від благодаті матері до благодаті Великої Матері, Богорівної Диви притулився (...)»⁵.

Досягнути духовних висот канонізованим вдається завдяки тому, що замолоду наставники заохочують їх «до більших і численніших способів умертвляти тіло, таких як волосяниця, бичування, пости і пильнування»⁶, інші ж «клятого ворога – розкіш, завзяттям, постом, самозреченням і зневагою до себе самого» перемагають⁷ тощо. Важливою якістю духовної особи є її світлий розум і прагнення до знань, що допомагає пізнати Бога: «майже постійно перебував у роздумах про божественні речі, не менше також займався і читанням книжок (...) Хто може розповісти про його чудову пам'ять? Вона тримала все те, що колись читала, або від когось могла чути: кожную хроніку або зібрання усіх книжок, а особливо писання святих отців»⁸ – це виразно ренесансний акцент з притаманним добі поєднанням побожності та потягу до наук (обидва цитовані твори датуються першою половиною XVII ст., а отже, можуть розглядатися в аспекті раннього Бароко, що в нашій літературі поєднало власне барокові функції з ренесансними).

Здійснюючи аналіз образу в творах, автори яких належали до різних чернечих орденів і релігійних конфесій,

---

⁴ Bazyłowycz Ioannikij, *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits... in monte Csernek ad Munkacs, Cassoviae (Kosice) 1799*, с. 233.

⁵ Zimorowicz Bartholomaeum, *Domus virtutis et honoris*. <http://www.medievalist.org.ua/2013/01/domus-virtutis-et-honoris.html> [1. 02. 2014], с. 90.

⁶ Ibidem, с. 233.

⁷ Ibidem, с. 89.

⁸ Ibidem, с. 234.

впадає у вічі певна подібність земних діянь канонізованої особи: так, католик-бернардинець Іван Дуклянин «ревними промовами зробив близьким собі небо, волею якого супутників смертних – десятки за давнених хвороб і смерть невблаганну, коли промовляв, мав за слухачів»; уніат Йосафат Кунцевич «Був охоронцем бідних і вдів, дітей і тих, хто зазнав утисків від заможних, правильно й успішно розв'язував суперечки, дуже старанно піклувався про душі інших. (...) Слухати сповіді людей було для нього особливою радістю» тощо⁹.

Кожен здійснював духовне подвижництво з готовністю й охоче: так, Дуклянин нерідко «по шість годин сидів, слухаючи сповіді, звичайною справою було для нього вставати о третій годині після півночі взимку, о другій влітку і дзвоном будити всіх – це робив він навіть тоді, коли був настоятелем», Кунцевич «жодного разу не був помічений при відступі релігійного правила, ані хворий не поставив ногу на шлях відступу й ніякий відпочинок собі, коли заслужив, не надав, стоячи чи хитаючись, битву в першому ряду святих до завершення довів»¹⁰. Описуючи кінець земного життя автори незмінно підкреслювали, що це – перехід до вічності.

Такою є традиційна канва життєпису святого. Вплив різних мистецьких стилів, які приходили на зміну один одному, мало позначився на подібних текстах. Упродовж тих чотирьох століть, які охоплює аналізоване нами явище (творення в Україні літератури латинською мовою) і дотепер ця схема зазнала щонайменших змін, порівняно з іншими жанрами. Однак існування канону творення образу святого не означає, що ці образи стереотипні й одноримірні. «Топоси, які переходять із життя в житіє, цей “інструмент абстрагування, засіб упорядкувати, систе-

---

⁹ Bazyłowycz Ioannikij, *Brevis notitia...*, с. 235.

¹⁰ Zimorowicz Bartholomaeum, *Domus virtutis...*, с. 90.

матизувати строкатість явищ дійсності, зробити цю строкатість легко схоплюваною для розуму»¹¹.

Нерідко навіть у конфесійній літературі автор додавав окремі деталі, чим робив портрет канонізованого та його доби більш об'ємним – наприклад, у розповіді митрополита Йосифа Рутського про останні години життя Йосафата Кунцевича, йдеться про те, як він, оточений із челяддю в своєму будинку, наказав слугам стріляти в нападників не кулями, а папером, «а якщо кулями, то щоб не цілилися в людей»¹²; Іван Дуклянин, «за два роки до того як до кращого життя перейшов, двох дів укритих, послідовниць третього статуту Св. Франциска, пахощами своїми із Кракова до Львова привабив, щоб дива, здаля почуті, особисто вони побачили»¹³. Зворушливо виглядає зізнання Бартоломея Зиморовича у власній причетності до дивовижних речей: «кістка в горлі мені застрягла, життя було б обірвалося, якби дуклянський лікар із горла її не витяг»¹⁴. Таким чином, аналіз образу святого на латиномовних сторінках конфесійної літератури ще раз підтверджує: на час запанування Бароко агіографія перестає обмежуватися мнемонічною функцією – тексти стають менш схематизованими і все більш інформативними, «викликаючи розчулення й подивування читачів»¹⁵.

Дива є неодмінною складовою життєпису канонізованої особи. Митрополит Йосиф Рутський пише, що коли вбивці Йосафата Кунцевича поглумилися над тілом мученика і розійшлися, «прийшла чорна хмара з річки Відбла

---

¹¹ С. Аверинцев, *Риторика как подход к обобщению действительности* // Аверинцев С. Поэтика древнегреческой литературы, Москва: Наука, 1981, с. 15–46.

¹² Bazyłowycz Ioannikij, *Brevis notitia...*, с. 239.

¹³ Zimorowicz Bartholomaeum, *Domus virtutis...*, с. 88.

¹⁴ Ibidem, с. 91.

¹⁵ Д. Сиройд, *Агіографічний канон: проблеми рецепції*. // СіЧ, № 9. 2013, с. 64.

і стала над тілом святого єпископа; з середини цієї хмари вийшов промінь світла. Побачивши це, багато людей збіглося до того місця – не стільки щоб подивитися на єпископа, скільки через цей промінь, який потрохи піднявся вгору і зник»¹⁶. Також незвичайний промінь «блиснув з-під води, вказуючи божественне місце, з якого (...) тіло було вийняте»¹⁷, а в час кончини мученика мешканці Полоцька бачили стовп світла над Вітебськом¹⁸. Ще одне диво трапилося того дня зі скринькою з церковним начинням та з малою дитиною, котра раптом прокинулася і повідомила батькам про загибель мученика.

У згаданій праці *Дім шляхетності й честі* світського автора Бартоломея Зиморовича переказано кілька дивовижних подій, що були пов'язані з патроном Львова: перенесення з передмістя його мощей, після чого негайно вогонь зруйнував спорожнілий сховок, а громада всередині міських мурів більше не зазнала жодного збитку, а також відома легенда про урятування міста Дуклянином під час облоги Львова військом Богдана Хмельницького 1648 р., коли, за легендою, святий відвернув смертельну загрозу своєю лише появою у хмарах. Саме це диво згадує і Ян Юзефович у своєму томі *Щорічних записів міста Львова томі відокремленому*: «І ось, суворий на вигляд, у шерстяному одязі, поясом підперезаний воїн крокував над храмом бернардинів у повітрі – помітили його молільники, руки в небо здіймаючи, на колінах стоячи, і несподівано сили до опору в громадян прибули, на бій з ворогами вони піднялися і поволі його відтісняти почали. (...) Пізнав також Богдан те, що й раніше привселюдно виявлялося: Львів так чи інакше перебуває під охороною святого воїна – це переконало його думати м'якше. (...) Хто

---

¹⁶ Bazyłowycz Ioannikij, *Brevis notitia...*, с. 241.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, с. 243.

ж громаді в битві з'явився? Вірили побожно і непохитно громадяни, які в один час те ж саме бачили, що це шанований раб Божий, тіло якого у костелі бернардинів зі славою і благодатями численними упокоїлося, Іван із Дуклі в повітрі явився підопічним своїм, які потрапили у велику скруту (...)»¹⁹.

Віра в те, що лише заступництво святого порятувало Львів від взяття козацьким військом, була настільки сильною, що після облоги міська громада встановила пам'ятний знак Дуклянину з написом: «*Божественному Івану з Дуклі, // Колись монастиря цього охоронцеві, // Тепер серед охоронців міста першому очільнику – // За віктарів і вогнищ своїх вихоплення із рук ворогів, // Також за благодійне урятування міської громади // Сенат і народ львівський завдаток на віктар його кладе // Року звільнення 1649*»²⁰.

Інший львів'янин, Климент Ходикевич у *Gloria martyris... Clementis Romani Pontificis* – Слава мученика Климента, римського понтифіка²¹ описує низку дивовижних подій, що сталися, зокрема, під час перенесення мощей св. Климента (папи Климента I) Кирилом і Мефодієм – «першими апостолами Русі», та під час ушанування деяких інших святих того ж імені. Розділ, присвячений культу святого мученика Климента в Русі, є добіркою дивовижних подій, так чи інакше пов'язаних з його особою, – першим описано те, що сталося в Підкамені в день увінчання чудотворної ікони Діви Марії Бенедиктом XIII: «в день цього увінчання з'явилася дивовижно в небі над самим храмом корона сяйлива»²² та ін.

---

¹⁹ Zimorowicz Bartholomaeum, *Domus virtutis...*

²⁰ Зіморович Бартоломей, *Потрійний Львів. Leopoli Triplex*. Пер. з латин. Н. Царьової, наук. комент. І. Мицька та відп. ред. О. Шишка, Львів: «Центр Європи», 2002, с. 102.

²¹ Chodykiewicz Clemens, *Gloria... Clementis Romani Pontificis...*, Leopoli 1757.

²² Ibidem, с. 431.

У добу Просвітництва опис дива на сторінках латиномовної конфесійної літератури у XVIII ст. набуває ще однієї деталі: подія має бути засвідчена авторитетною особою чи особами, краще – названими на ім'я і в письмовій формі. Особливо яскраве прагнення довести правдивість події спостерігаємо в Яна Юзефовича і Климента Ходикевича, які жили в часи розквіту віри в безмежну силу розуму. Чи не кожна з численних частин тексту *Слави мученика Климента* містить згадку або й детальний опис дива, що закінчується твердженням на зразок: «Це взяв із розповідей тих свідків, які там само були і бачили все, мною зображене»²³. Ян Юзефович, розповідаючи про численні містичні знаки напередодні та під час облоги Львова військом Богдана Хмельницького, одну з історій підсумовує так: «Хто були ті священні тіні, знати не належить. Сталося це на благо громади, і вищий розум, який зсередини говорив до сердець людей, обдурених у своїй надії і сподіванні на допомогу, на сміливі вчинки надихнув львів'ян»²⁴, – констатує таким чином існування межі можливостей людського та безмежність вищого розуму.

Зазвичай дивом автори називають такий жаданий знак від мешканців духовного світу, що несе сподівання і підтримку вірянам, водночас загрозливий і зловісний для їхніх ворогів. Диво може додавати благодаті до радісної події, як-от поява у Підкамені корони в небі в день увінчання чудотворної ікони²⁵ або відбуватися в екстремальних умовах чи за трагічних обставин: наприклад, Ян Юзефович переказує, що в тому місці, де понад 14 монахів було закатовано, «якось вночі ті полегли перед образом Пречистої

---

²³ Ibidem, с. 433.

²⁴ В. Антонович (упорядник), *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*, litopys.org.ua. 1888 р. <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet01.htm#let5> [1.02.2014], с. 141.

²⁵ Ibidem, с. 431.

(...) руками повітря запалили, з'явилися братам зі свого товариства, які вранці до храму прийшли, і про себе, мучеників, залишили світлу пам'ять і згадку»²⁶.

Значно рідше описуються дива, які провіщають лихо – проте це не значить, що перекази про зловісні прикмети були менш численними, однак вони існували в усній формі, оскільки межували з «нечестивими» речами, а, отже, їм не було місця на сторінках конфесійної літератури. Проте, залежно від жанру, кількість «чортівні» варіювалася. Так, канонік римо-католицької церкви Ян Юзефович, автор ґрунтовної історіографічної праці, часто доповнює розповідь про реальні події витворами людської уяви. На це в передмові до публікації уривків його літопису звертає увагу читача В. Антонович: «Чудеса эти описаны весьма подробно с наивною верою, даже в таких случаях, когда они ясно носят апокрифический характер и не согласны с основными положениями христианства как с догматической, так и с нравственной стороны»²⁷. В. Антонович перелічує тільки невелику частину див із цілої низки – поза його увагою залишається, наприклад, поширений переказ про пожежу в церкві під час відспівування тіла Івана Золотаренка, що його і сам Юзефович обрамлює ремарками: «Дивно сказати, важко повірити у те, що самі козаки зазвичай розповідають: (...). Те, що таке трапилося, підтвердили і людський поголос, і одностайність переповідачів»²⁸. Легенди про цього козацького ватажка відобразилися і в пізнішій літературі на історичну тематику (наприклад, у повісті *Ніжинський полковник Золотаренко* Євгена Гребінки).

Ян Юзефович вносить також свою частку в творення легенди про Шолудивого Буняка: «Розповідають, що відомий

---

²⁶ В. Антонович (упорядник), *Сборник летописей...*, с. 145.

²⁷ Ibidem, Передмова, с. 37.

²⁸ Ibidem, с. 167.

серед козаків воїн, званий Шолудивий Буняк, у давніх походах на полі бою вбив сміливо велику кількість наших, б'ючися проти них, поляків ворог найзапекліший і підбурювач ненависті, на вигляд – як злий демон, в людську подобу вбраний. На пам'ять про нього в Україні існують численні великі поховальні насипи, по-простому могили – на київському Поліссі такі часто зводилися і, сосновими й дубовими лісами захищені, досі збереглися. До речі, ті місця, де сам Буняк перебував, навіть тепер залишаються незаселеними через духів, небезпечних для людей»²⁹.

Містичні події частіше відбувалися: в храмі чи поблизу нього («Я те ж саме чув від інших, досі живих, що під час тієї сорокагодинної молитви на останній сходинці якась особа, дивовижна на вигляд, у митру вбрана, себе зі спиною іншим дала побачити»³⁰); в будь-якому іншому місці, на яке зійшла благодать («у печері тієї самої гори, виритій зі значними зусиллями братами ордену впродовж багатьох років»³¹); там, де пролунала щира молитва (уряткування від наглої смерті Бартоломея Зиморовича Іваном Дуклянином³²); в небі (переважно у вигляді не дуже чітких видінь або як знак, поданий через незвичайну поведінку птахів, неприродну появу чи розташування світил тощо).

Нерідко в ролі дива постають явища, які поза сюжетом не містять нічого надзвичайного – їхнє містичне значення традиційно виявляється в контексті (джерело з чистою водою, кружляння журавля тощо) або й уперше тлумачиться автором як диво. Так, Бартоломеї Зиморович вважає, що при будівництві бернардинського храму «насправді не завдяки достатнім королівським видаткам на храми,

---

²⁹ Ibidem, с. 192.

³⁰ В. Антонович (упорядник), *Сборник летоисей...*, с. 140.

³¹ Chodykiewicz Clemens, *Gloria... Clementis Romani Pontificis...*, с. 431.

³² Zimorowicz Bartholomaeum, *Domus virtutis...*, с. 92.

а провидінням Божим (від якого й отримано вдосталь запасів) витрати відшкодовувалися»³³. Іноді до чудес зараховуються людські вчинки, які далеко виходять поза визначені рамки соціальної поведінки: Мелетій Смотрицький вважає великим дивом, натякаючи, що Бог заговорив устами юнака: той «промовця Тараса Земку перервав під час промови, коли він порівнював отця Смотрицького з Гаманом, що переслідує свій народ, (...), хлопець вигукнув тричі: «Брешеш, брешеш, брешеш!»³⁴. Це кульмінаційний момент реляції «про чудо, яке сталося в Києві року 1629», написаної Мелетієм Смотрицьким одному зі своїх колег, – до нього і після автор велемовно доводить, що таке диво справді сталося, на те є численні свідки, котрі вже переконали багатьох із тих, хто лише чув, що таке було, але не міг повірити.

Нерідко дива описуються і тлумачаться з цілком очевидною метою, яку автор не приховує, а акцентує. Наприклад, митрополит Йосиф Рутський розповідає єпископу Рафаїлові Корсаку, як померлий архієпископ затиснув бреве, вкладене йому в руку вже після смерті, і не віддавав нікому, аж поки не прибув вікарій папи, – «Найласкавіший Бог за допомогою цього явного чуда хотів зміцнити верховенство папи у цій частині Волині»³⁵. Таким ідеологічно навантаженим диво постає найчастіше зі сторінок полемічних латиномовних творів.

Аналіз мовно-стильових засобів, за допомогою яких містичні явища змальовуються упродовж чотирьох століть у латиномовній прозі, та культурно-історичного контексту,

---

³³ Ibidem, с. 93.

³⁴ О.М. Косіцька, *Латинськомовний текст у церковному житті України кінця XVI-XVII ст. (на матеріалі документації Греко-католицької церкви)*, Автореф. дис... канд. філол. наук: 10. 02. 14., Київ 2009, с. 258.

³⁵ О.М. Косіцька, *Латинськомовний текст у церковному житті України...*, с. 262.

в який вони вплітаються, свідчить про динаміку поняття дива залежно від змін у світосприйнятті автора та читача: від невеликої насиченості ними праць ренесансних гуманістів через захоплене вбачання дива в добу Бароко в будь-якому факті, через прагнення просвітників довести правдивість надзвичайної події і до поміркованого використання містики на сторінках творів кінця XVIII – поч. XIX ст.